

Ο Γιώργος Ιωάννου σαν «Αρχιτέκτονας»

του Νικ. Θ. Χολέβα

Τον Ιανουάριο του 1984 έστειλα στον Γιώργο Ιωάννου ένα αντίτυπο της διδακτορικής μου διατριβής που πραγματευόταν τη μεσοπολεμική αρχιτεκτονική πρωτοπορία στην Ελλάδα μέσω του έργου ενός εκ των σημαντικότερων εκπροσώπων της, του Πάνου Ν. Τζελέπη¹. Στην απαντητική επιστολή του, ο συγγραφέας μεταξύ των άλλων αναφέρει: «Διαβάζοντας για τον Π. Τζελέπη, ταχτοποιήσα μέσα μου και ένα πλήθος από άλλες μου απορίες για πρόσωπα και θέματα της αρχιτεκτονικής, καθώς και για το θεωρητικό, κάθε φορά υπόβαθρό τους. Γιατί εμείς οι απ' έξω έχουμε πάθει μεγάλη σύγχυση με αυτά. Πολλοί έχουμε κολλήσει σε μερικά πράγματα, όπως το νεοκλασικισμό -ελπίζω ότι δεν ανήκω σ' αυτούς- και τα κοπανούμε σε κάθε ευκαιρία»².

Ο λαμπρός κριτικός νους του Ιωάννου από πολλού όμως είχε «ταχτοποιήσει» μέσα του τα ζητήματα της αρχιτεκτονικής και φυσικά κάθε άλλο παρά «μεγάλη σύγχυση» είχε πάνω σ' αυτά, μια και κάθε άλλο παρά ανήκε στους «απέξω».

Θυμάμαι όταν διάβαζα το πρώτο βιβλίο του, νομίζω ήταν: «Το δικό μας αίμα» και μετά μέσα σε σχετικά λίγο χρόνο όλα τα υπόλοιπα, μέχρι το τελευταίο, το «Η πρωτεύουσα των προσφύγων», άρχισε να με

συνκινεί ιδιαίτερα η βιοματική σχέση που ο συγγραφέας είχε με το δομημένο χώρο σ' όλες του τις κλίμακες. Ο Ιωάννου είχε αποδεχθεί την άρρηκτη σχέση λογοτέχνη και αρχιτέκτονα, όπως αυτή ορίζεται μέσα από την ίδια τη ζωή. Ο αρχιτέκτονας σχεδιάζει χώρους ζωής, ο λογοτέχνης περιγράφει τη ζωή μέσα στους χώρους.

Ακριβώς πιστεύοντας στη διδακτική σημασία που έχει για τους σπουδαστές του Ε.Μ. Πολυτεχνείου μια τέτοια προσέγγιση εδώ και πέντε χρόνια, εισάγαμε στις σπουδές του αρχιτέκτονα μάθημα κατ' εκλογήν υποχρεωτικό στα πλαίσια

του προγράμματος του Σπουδαστηρίου Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Ρυθμολογίας με θέμα: «Η Αρχιτεκτονική μέσα από την νεοελληνική Λογοτεχνία»³.

Επανερχόμενοι στην προσφορά του Γιώργου Ιωάννου, πρέπει να τονίσουμε ότι ο συγγραφέας δεν περιορίζεται σε περιγραφή. Γίνεται τις περισσότερες φορές ο ίδιος σχεδιαστής, μόνο που αυτό το πετυχαίνει σ' ένα λευκό χαρτί με την πένα του αντί να χρησιμοποιεί τα εργαλεία σχεδίασης του αρχιτέκτονα.

Βέβαια, πρωταρχική θέση σ' αυτούς τους «αρχιτεκτονικούς» προβληματισμούς του Ιωάννου, κατέχει η γεννέτειρά του Θεσσαλονίκη. Οι μνήμες της ιστορικής πόλης και των βιοματικών παραστάσεων δημιουργούν τον πολιτισμό της εικόνας που για τον Ιωάννου και το έργο του είναι βασικά στοιχεία σύνθεσης της λογοτεχνικής δημιουργίας και των κριτικών του επιλογών.

Η πυρκαγιά του 1917 και οι πολεοδομικές επεμβάσεις που επακολούθησαν στη Θεσσαλονίκη και συνεχίστηκαν μέσα στο χρόνο με την δραματική μετάβαση του ιστού της πόλης, δεν τον αφήνουν φυσικά ασυγκίνητο εφόσον, μαζί μ' αυτόν μετέλλαξαν και οι κοινωνικές δομές που τον γέννησαν, με λίγα λόγια άλλαξε δραματικά η ζωή μέσα στο χώρο, μέσα στην πόλη, μέσα στο σπίτι. Ανατρέχοντας στην μνήμη και στην γνώση, γράφει: «Όλοι θυμάστε ή γνωρίζουμε την παλιά μορφή της Θεσσαλονίκης... Η παλιά αρχιτεκτονική... ήταν ιδιαίτερα γραφική, αλλά ακόμη γραφικότερη ήταν η σύνδεση του πληθυσμού που κατοικούσε μέσα στα ξυλόδετα εκείνα σπίτια, που επειδή συνήθως ήταν πολύ μεγάλα για μια οικογένεια,

Ο Ν. Χολέβας είναι αναπλ. καθηγητής Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Ρυθμολογίας στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ. Το παρόν κείμενο αποτελεί ανακωστή του στο Συνέδριο «Γ. Ιωάννου-Δέκα χρόνια μετά» που οργάνωσε το Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν στην Αθήνα, τον Νοέμβριο 1995.

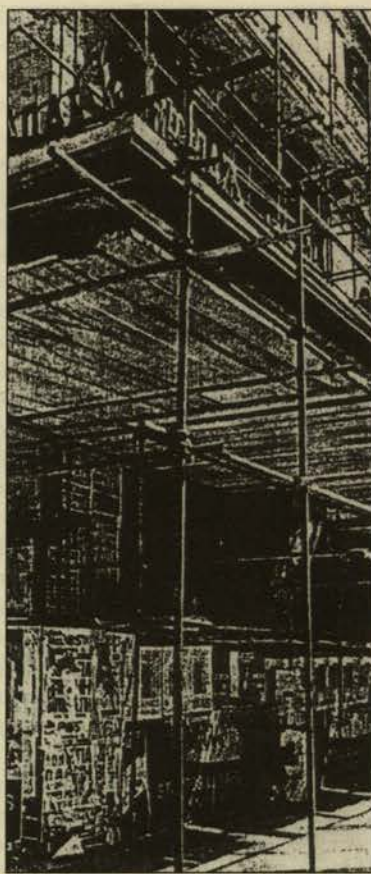
έχουν μεταβληθεί σε ένα είδος προδρομικής πολυκατοικίας... εκεί μέσα πάντως εκυοφορείτο η σημερινή Θεσσαλονίκη»⁴.

Αλλά δεν παραλείπει να καταγγείλει: «Βέβαια μένει πάντοτε υπαρκτό και αθεράπευτο το αισθητικό θέμα. Τα παλιά σπίτια, τα καμωμένα κατά τη βυζαντινή παράδοση... υποκαταστάθηκαν από απρόσωπες πολυκατοικίες»⁵.

Η βυζαντινή παράδοση, που όχι μόνον τον απασχολεί, αλλά που μέσω του στοιχείου της ορθοδοξίας, που για την πόλη του Αγ. Δημητρίου συνδέεται με την ναυομία της, τον οδηγούν στο να γράψει: «Αν λείψουν οι βυζαντινές εκκλησίες θα πεθάνει η Θεσσαλονίκη και εσύ μαζί της. Ας πεθάνω!»⁶. Και γι' αυτό σε άλλα σημεία του έργου του με μεγάλη λεπτομέρεια τοπογραφικής χωροθέτησης μέσα από τον πλούτο της συναισθηματικής του μνήμης ανασυνθέτει ολόκληρες παλιές γειτονιές. Έτσι συνθέτοντας ο Ιωάννου «σχεδιάζει», γίνεται αθέλητα ο ίδιος αρχιτέκτονας.

Επομένως, όταν αναφέρεται στα κτίρια της Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης και αφού καταφερθεί στο θέμα της χωροθέτησής της: «Ο χώρος αυτός στο κέντρο της Θεσσαλονίκης, με τις συστάδες των πολυκατοικιών γύρω του, ωσάν σε πηγάδι, είναι απαράδεκτα ακατάλληλος»⁷, προχωρεί στην αρχιτεκτονική: «Η έκθεση αρχιτεκτονικά είναι, θαρρείς μικρογραφία της πόλης που την περικλείει. Μικρογραφία του καταστήματος»⁸, όπου κατά τον συγγραφέα: «σαν να μην έφτανε αυτό, προστέθηκε και ο πύργος του ΟΤΕ, με το εντελώς άσχετο του σχεδίου του, και η εντύπωση συσσώρευσης των πλέον ετεροκλήτων κτισμάτων μέσα σ' αυτή τη μάντρα μεγάλωσε ακόμα περισσότερο, γιατί εκτός από τη συσσώρευση, υπάρχει και το άδειο με τη γύρω περιοχή»⁹.

Κάποτε σε μια από τις τόσες ενδιαφέρουσες συζητήσεις που είχαμε στο σχετικά λίγο χρόνο που κράτησε η γνωριμία και θα τολμούσα να πω η φιλία μας, του είχα πει ότι σκεφτόμουν να γράψω ένα

άρθρο με τον τίτλο που φέρει η παρούσα ανακοίνωση. Ο Ιωάννου παραξενεύτηκε και μου είπε: «Εγώ αρχιτέκτονας; Τί σχέση έχω εγώ με αυτά;». Χρειάστηκε να του διαβάσω αποσπάσματα από διάφορα κείμενά του, όχι για να τον πείσω, αλλά για να του επισημάνω τις αρχιτεκτονικές πτυχές του λόγου του μέσα από εκείνες τις επιλογές που είναι παρούσες σε όλα του τα βιβλία, αλλού έντονα, αλλού υπολανθάνοντα, αλλά που πάντα υπάρχουν σαν πλαίσιο αναφοράς και παρατήρησης στη λογοτεχνία του.

Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη-Αθήνα. Οι δύο πόλοι που έμελαν αξονικά να αποτελέσουν τη ραχοκοκκαλιά αναφοράς στη δουλειά του όπως αποτελούν και τη ραχοκοκκαλιά της ιστορίας, αλλά και της ύπαρξης αυτής της χώρας, αυτής της χώρας που ο Ιωάννου υπηρέτησε αγόρταγα μέχρι την τελευταία του πνοή, όχι μόνον μέσα

από τη μεγάλη του τέχνη, αλλά κύρια μέσα από τη μεγάλη του ψυχή και μέσα από τον αγνό και γενειοδώρο πατριωτισμό του.

Έτσι δεν διατάζει να «χαρτογραφήσει» πάνω στο σώμα του την πόλη της Θεσσαλονίκης, να χαράξει επάνω του σχήματα, μνημεία και τοπία¹⁰.

Να χαράξει μέσα του την πόλη, έτσι ακριβώς όπως χάραξε την Αθήνα στην ψυχή του και στο έργο του.

Σε πολλά κείμενα αναφέρεται ο συγγραφέας στην Αθήνα. Μεταξύ αυτών πιστεύουμε ότι οι χαρακτηριστικότερες αρχιτεκτονικές περιγραφές και κριτικές αποτιμήσεις του δομημένου χώρου, βρίσκονται καταγραμμένες στο βιβλίο του «Ομόνοια 1980». Πράγματι, ήδη από το γεγονός ότι το βιβλίο συνοδεύεται από φωτογραφίες, καταδεικνύεται η πρόθεση του Ιωάννου να χρησιμοποιήσει την εικόνα που θεωρεί απαραίτητη ως συνοδευτικό στοιχείο του κειμένου. Οι εικόνες αυτές έχουν πάντα σε πρώτο πλάνο τον άνθρωπο και πάντα ή σχεδόν πάντα το αρχιτεκτονικό περιβάλλον αποτελεί μόνο το φόντο. Εξαιρέση σ' αυτόν τον κανόνα αποτελούν τρεις φωτογραφίες, δύο με θέμα νεοκλασικά κτίρια της πλατείας και μια, η μόνη στην οποία δεν εμφανίζεται καμιά ανθρώπινη παρουσία, αυτή του κτιρίου, όπου το χαμιά «Φοίνιξ»¹¹.

Εξάλλου, τη χρήση της αρχιτεκτονικής σαν σκηνικό δράσης την ομολογεί ο ίδιος: «...η σπουδή αυτή της Ομόνοιας... θα είναι ανθρωποκεντρική, για ανθρώπους της πλατείας και σκηνικά, όπου αενάως ερμηνεύεται το ίδιο έργο»¹².

Αυτά τα «σκηνικά» δεν είναι μόνο τα αρχιτεκτονικά σκηνικά, αλλά εκείνα που περικλείουν δράσεις, συναισθήματα και χρόνο εκτύλιξης των βιωματικών καθημερινών τεχταινομένων του χώρου.

Έτσι ο Ιωάννου προχωρεί σε μια ευρύτερη «σχεδιαστική» θεώρηση της πολεοδομικής πια υπόστασης της πλατείας σε ευρύτερη κλίμακα. «Κουβεντιάζοντας για την Ομόνοια,

τίθεται συνήθως το θέμα των ορίων της, μια και το όνομά της δεν σημαίνει μόνον την πλατεία, αλλά όλη την εφαπτόμενη γύρω της περιοχή, που ζώνει με δύο και τρία ζωνάρια τον περιώνυμο χώρο»¹³.

Θέτοντας ο συγγραφέας βασικές εισαγωγικές αρχές πάνω στις οποίες θα βασίσει τις παρατηρήσεις που σημειώνει με έμφαση μιλώντας για την πλατεία: «Την αναμφισβήτητη ελκτική δύναμή της πρέπει κατ' αρχήν να την χρωστούμε στην κεντρική θέση της»¹⁴. Ο χάρτης της πόλης είναι σχεδιασμένος μέσα στο μυαλό του, στην «κεντρική θέση της», γράφει και τονίζει: «Ομόνοια είναι κυρίως η πλατεία, όλα τα άλλα υπάρχουν μόνο χάρη σ' αυτήν...»¹⁵. Αρχούν αυτές οι διαπιστώσεις του Ιωάννου για να δώσουν στον αναγνώστη και το σχέδιο μιας ολόκληρης πόλης, να δώσουν το οργανόγραμμα του σκελετού και της δομής του πολεοδομικού παρελθόντος και παρόντος μιας ολόκληρης χωροταξικής πραγματικότητας που πια σχεδιάζει ο ίδιος... από τις γενικές γραμμές μέχρι τις λεπτομέρειες που η κλίμακα της αρχιτεκτονικής του υποβάλλει. Και αυτή η κλίμακα δεν έχει άλλη αναφορά παρά τον ίδιο τον άνθρωπο, τον άνθρωπο για τον οποίο υπάρχει η πόλις, που τον περιβάλλει και που περικλείει στον χώρο της, στους χώρους της όπως διαμορφώνονται από τις ιδίες του τις επιλογές. Έτσι η ζωή μεταφέρεται στα σπίτια: «Τα οπωσδήποτε κατάξερα και πληρτικά»¹⁶, γράφει ο Ιωάννου και δίδει κριτικά την εικόνα της ομοιόμορφης κτιριακής πραγματικότητας με δύο και μόνο επίπεδα.

Ως επιδέξιος όμως αναλυτής και διεισδυτικός παρατηρητής του χώρου, δίδει ένα ακόμη στοιχείο αξιολόγησης σε ό,τι αφορά πια τις χρήσεις κτιρίων και στις λειτουργικές παραδοχές των αρχιτεκτονικών δεδομένων. Ιδιαίτερα οι χώροι συνάντησης των συγκινούν, άρα και τα καφενεία της πλατείας, γι' αυτό και σημειώνει: «Ο θάνατος της Ομόνοιας θα σημαίνει από τη στιγμή που θα κλείσουν και τα υπόλοιπα

καφενεία, ιδίως τα ισόγεια»¹⁷.

Η ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα παρατήρηση των ισογείων καφενείων συνδέεται άμεσα με την παράδοση όχι μόνο της αρχιτεκτονικής διαμορφωμένης πραγματικότητας της πλατείας από τις απαρχές της ύπαρξής της μέσα στον ιστό της πρωτεύουσας, αλλά έρχεται πια ο ίδιος να επιλέξει σχεδιάζοντας συγκεκριμένα και την επιθυμητή χωροθέτηση, αρνούμενος έμμεσα τις δυνατότητες που το φαινόμενο «πολυκατοικία» προσφέρει.

Έτσι αντιτιθέμενος στην ολοένα αυξανόμενη τάση της μη επικοινωνίας που παρατηρείται στη δεκαετία που αναφέρεται το βιβλίο, παρ' ό,τι ο κόσμος που «χρησιμοποιεί» την πλατεία είναι περισσότερος, αλλά: «Είναι θωρακισμένος με στα αυτοκίνητα και είναι σαν να μην υπάρχει»¹⁸, ο Ιωάννου δίδει έμφαση στο «επίπεδο διαβάτη», στο επίπεδο δηλαδή του ισογείου, που είναι

τελικά η πλατεία και η οποία: «είναι μια λίμνη στην οποία εκβάλλουν διάφοροι ποταμοί»¹⁹.

Λίμνη-καρδιά, ποταμοί-αρτηρίες. Έτσι όπως στον ανθρώπινο οργανισμό, έτσι και στην πόλη. Στην πόλη των απλών ανθρώπων που αν μπορέσουν να κτίσουν κάτι μόνοι τους χωρίς να επέμβουν οι περίφημες «πολεοδομικές και άλλες ρυθμίσεις» η εκάστοτε πελατειακή σχέση του κράτους με τις χρήσεις γης, δημιουργούν πράγματι χώρο ποιοτικό. «Οι απλοί άνθρωποι την ατμόσφαιρα που γουστάρουν την επιδιώκουν μετά μανίας, γι' αυτό άλλωστε τα γραφικά στέκια τους γίνονται κάθε τόσο της μόδας, ώσπου καταστρέφονται»²⁰. Αντιτιθέμενος στη μόδα που καταστρέφει την ατμόσφαιρα, δηλαδή μεταξύ των άλλων και ένα αρχιτεκτονικό περιβάλλον με παράδοση και βιωματική σχέση μνήμης ποιότητας, ο Ιωάννου θέτει πια σε μια ιεράρχηση τα διάφορα κτίρια που αποτελούν την πλατεία, έτσι ενώ: «η σοβαρότερη ίσως και πιο παραδοσιακή ως προς την ιστορία της πλατείας γωνιά είναι αυτή όπου βρίσκεται το καφενείο «Νέον»²¹, για τον Ιωάννου: «το κτίριο της «Ομόνοιας», μολονότι όχι και τόσο καινούργιο, εξακολουθεί να είναι πολύ άδετο με το περιβάλλον»²². Θίγοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το μεγάλο θέμα της ένταξης σύγχρονου κτιρίου σε παραδοσιακό περιβάλλον, ο Ιωάννου παίρνει σαφή θέση κατά. Μια λέξη του μόνο αρκεί: «άδετο». Καταγγέλοντας ακόμα και ότι: «Αυτό (το κτίριο του ξενοδοχείου «Ομόνοια») χτίστηκε στις αρχές του '60 και είχαν ψιθυριστεί πολλά για συμμετοχή στενών συγγενών υψηλών πολιτικών προσώπων»²³, φέρνει για μια ακόμη φορά το θέμα των σκοπιμοτήτων και της σπέκουλας που υπήρξε πάντα στην Ελλάδα δυστυχώς καθοριστικός παράγων σε θέματα πολεοδομίας, περιβάλλοντος και καταστροφής της ιστορικής μνήμης των πόλεών μας. Τα ίδια περιγράφει και για το σινεμά «Κοτοπούλη», που γκρεμίστηκε την περίοδο της δικτατορίας και που: «η

σκιά του διαγράφεται σαφώς στους τοίχους των κολλητών κτιρίων φέρνει δάκρυα στα μάτια των νοσταλγών και των ειδημόνων... Βλέποντάς το κατασυγκινούμαι...»²⁴.

Αυτή η συγκίνηση ακριβώς που διακατέχει τον Γ. Ιωάννου είναι η συγκίνηση του αρχιτέκτονα, είναι δηλαδή και εκείνη η αγωνιώδης προσπάθεια επανένταξης της εικόνας μέσα από μια σειρά αναφορών που σε επίπεδο σχεδιασμού μπορούν να αναβαθμίσουν ποιοτικά το χώρο.

Οι αρχιτεκτονικές όμως παρατηρήσεις του συγγραφέα δεν διστάζουν να ξεφύγουν από διάφορες αναστολές που έχουν πολλοί μπροστά στην κριτική σε καταξιωμένους αρχιτεκτονικούς ρυθμούς και τύπους. Έτσι όταν αναφέρεται στο νεοκλασικό κτίριο όπου στεγαζόταν το ξενοδοχείο «Μέγας Αλέξανδρος», γράφει: «...έχω να πω ότι το κτίριο αυτό, όπως και το αντίστοιχό του «Μπάγκειον»... είναι εσωτερικά απαίσιο, με κάτι ψηλοτάβανα δωμάτια, που ξεδίνουν σε ατέλειωτους σκοτεινούς διαδρόμους. Ένα ακόμη φριχτό νεοκλασικό κατασκευάσμα, για τα οποία μας έχουν πάρει το κεφάλι. Μόνο πρόσοψη ωραία έχουν, αυτά τα κτίρια και σε τούτο συμφωνώ»²⁵. Για να επισημάνει αλλού: «Κτίρια πληρτικά μπουκομένα νεοκλασική σιωπή»²⁶.

Κάνοντας κριτική βασικά προτείνει και τη διατήρηση των όψεων αλλά συγχρόνως και την πλήρη αναδιάρθρωση της κάτοψης. Ακόμη μια συγκεκριμένη αρχιτεκτονική επιλογή σχεδιασμού στην επανάχρηση ιστορικών κτιρίων, για τις οποίες όμως δεν συμφωνεί και πάντα: «... το αλησμόνητο εκείνο σινέ «Ελλάς»... εκεί όπου τώρα βρίσκεται ένα μεγάλο σουπερμάρκετ... το φτιασιδώσανε και το μετέτρεψαν σε μπακάικο... πονάει»²⁷. Μια και: «Ήδη η Ομόνοια μοιάζει με τούρτα μνημοσύνου»²⁸, έχει δηλώσει λίγο πριν με αρκετό πικρό χιούμορ, για τον χιούμορ σχεδιαστή! Έτσι και για τον υπόλοιπο χώρο, που: «Όταν βρέχει όμως είναι πολύ ωραία... Ακουμπάς σε μια κολώνα και περι-

μένεις»²⁹. Η συνθετική ικανότητα του συγγραφέα όταν σχεδιάζει με την πένα του έρχεται να δώσει και την συνολική αποτίμηση του χώρου μέσα απ' όλες τις συνιστώσες που του αποτελούν στην σφαίρα του γίνεσθαι αλλά και του δράματος: γι' αυτό και σημειώνει με έμφαση: «Νομίζω πως είναι ωραίο να έρχεται στην Ομόνοια μετά την εκκλησία. Να παίρνεις το καφεδάκι σου και να θεάσαι... Η μυστική ζωή και λατρεία σε τέτοιους χώρους ανακαλεί, όπως ακριβώς και αυτοί οι χώροι τα δίκτυα για τους τόπους της λατρείας εμβάλλον-λιβάνια και ψαλμούς και γονατίσματα»³⁰.

Ο Ιωάννου, βαθύς μύστης της ζωής και του χώρου, δεν παρασύρεται από τις εικόνες που εξάλλου δεν είναι εύκολα πάντα ερμηνεύσιμες και γι' αυτό προς το τέλος του βιβλίου γράφει: «πίσω από την εικόνα καιροφυλακτεί το μαρτύριο».

Αυτό το μαρτύριο που είναι μέρος της ίδιας της δημιουργίας του καλλιτέχνη μια και «είναι δικός μου χώρος αυτός, που με λύτρωσε από τη βαριά σκιά άλλων χώρων»³¹.

Ο «αρχιτέκτονας» Γ. Ιωάννου μας έδωσε αυτό το ωραίο ταξίδι μέσα από την μεγάλη του ικανότητα να κτίζει συνθέτοντας, βασικό προσόν για κάθε καλλιτέχνη, μια και ίσως έτσι μπορεί κάποτε και να γίνει πραγματικότητα μέσω της ένωσης των τεχνών και η πολιτιστική αναβάθμιση που όλοι επιθυμούμε και για την οποία αφιέρωσε όλη του την ζωή ο μεγάλος μας συγγραφέας.

Σημειώσεις

1. Χολέβας, Νικ. Θ., Ο Αρχιτέκτων Π. Ν. Τζελέπης (1894-1976). Μια Συμβολή στην Νεοελληνική Αρχιτεκτονική και στο Προτοποριακό της Κίνημα, Θεσσαλονίκη, 1983.

2. Επιστολή του Γιώργου Ιωάννου στο γράφοντα με ημερομηνία 20.1.1984 (αρχείο Ν. Χολέβα).

3. Το μάθημα διδάσκεται στο 8ο εξάμηνο σπουδών του Τμ. Αρχιτεκτόνων Ε.Μ.Π. από το γράφοντα και την Δρ. Αικ. Πατσουμά, Λέκτορα ΕΜΠ. Σημειώνεται ότι το Νο-

έμβριο 1992 οργανώθηκε ημερίδα και έκθεση σπουδαστικών εργασιών του μαθήματος στην Αίθουσα Τελετών του Ε.Μ.Π. Τα πεπραγμένα κυκλοφόρησαν σε ειδικό τόμο πρακτικών την ίδια χρονιά.

4. Ιωάννου Γ., *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, Αθήνα, 1984, σελ. 28-40.

5. ο.π., σελ. 40.

6. ο.π., σελ. 33-34.

Επίσης, για την σχέση του έργου του Ιωάννου με την αρχιτεκτονική και την πολεοδομία της Θεσσαλονίκης, βλ. Καϊκα, Μ., «Ο Γιώργος Ιωάννου και η Θεσσαλονίκη», στον τόμο πρακτικών: *Ο Πλαστικός-Δομικός και Εικαστικός Χώρος στη Νεοελληνική Λογοτεχνία*, Αθήνα 1992, σελ. 70-77.

7. Ιωάννου Γ., *Εύφλεκτη Χώρα*, Αθήνα, 1983, σελ. 70.

8. ο.π., σελ. 71.

9. ο.π., σελ. 70.

10. Ιωάννου, Γ., *Το δικό μας αίμα*, Αθήνα, 1978, σελ. 183, 185, 189.

11. Ιωάννου, Γ., *Ομόνοια 1980*, φωτογραφίες στη σελ. 105, 112 και 85.

12. ο.π. σελ. 12.

13. ο.π.

14. ο.π.

15. ο.π.

16. ο.π. σελ. 16.

17. ο.π., σελ. 20..

18. ο.π.

19. ο.π., σελ. 36.

20. ο.π., σελ. 44.

21. ο.π., σελ. 50.

22. ο.π., σελ. 68.

23. ο.π.

24. ο.π., σελ. 70.

25. ο.π., σελ. 98.

26. Ιωάννου, Γ., *Εύφλεκτη Χώρα*, Αθήνα, 1983, σελ. 9.

27. ο.π., σελ. 102.

28. ο.π., σελ. 98.

29. ο.π., σελ. 126.

30. ο.π., σελ. 136.

31. ο.π., σελ. 138.

(Οι φωτογραφίες είναι απο το βιβλίο «Η Ομόνοια» του Γ. Ιωάννου το σκίτσο Σ. Ορνεράκη).